

INDREK JÄÄTS

REISID
LÕUNA-
AAFRIKAS

Toimetaja Triin Olvet
Keeletoimetaja Katrin Ringo
Kujundaja Jan Garshnek
Kaardid Rein Kask

Raamatu ilmumist toetas Eesti Kultuurkapital

© Indrek Jääts ja kirjastus Argo, 2020
Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-32-6

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Eessõna	5
I OSA. SAMBESI KALLASTEL	7
Saabumine Lusakasse	11
<i>Bantud tulevad</i>	18
Teekond Alam-Sambesile	24
<i>Livingstone: kristlus, kaubandus, tsivilisatsioon</i>	30
Alam-Sambesi rahvuspark	38
<i>Rüselus Aafrika pärast</i>	43
Seiklused teel	50
<i>Briti impeeriumi nurgake</i>	56
Monze ja Lochinvar	64
<i>Kenneth Kaunda tähelend</i>	69
Kafue rahvuspark	76
<i>Üks Sambia, üks rahvus?</i>	86
Teekond Mongusse	90
<i>Luid ja kololod</i>	93
Limulunga ja Lealui	98
<i>Barotse kuningriigist saab Briti protektoraat</i>	103
Liuwa tähendab tasandikku	112
<i>Barotsemaa valikud</i>	118
Tagasi Mongus	124

Teekond Livingstone'i	126
Victoria juga	131
Paar päeva Livingstone'is	134
Rongisõit Dariuszega	143
Uuesti Lusakas	147
II OSA. LÄBI JANUSE MAA	151
Windhoek: esmamuljed	156
Teekond põhja poole	162
Sõit Bušmanimaale	169
<i>Algasukad ja esimesed tulijad</i>	175
Sanidele külla	180
Jahiretked	188
Sanide juurest Tsumebi	195
<i>Aafrika Metsik Lääs</i>	198
Tsumeb ja Otjikoto	206
Etosha, loomade teater	209
<i>Mängu sekkub Saksamaa</i>	221
Pikk tee Epupasse	231
Himba Solutions	236
<i>Lõuna-Aafrika viies provints</i>	245
Tagasi lõuna poole	253
Twyfelfontein, Damaramaa	256
Luukererannik	262
Swakopmund ja Walvis Bay	268
<i>Iseseisev Namiibia</i>	275
Solitaire!	279
Düünid ja vleid	282
Tagasi Windhoeki	285

EESSÕNA

See raamat sisaldab kahe reisi kirjeldust. 2016. aasta hilissügisel käisime Sambias ning novembris 2019 Namiibias. Tutvusime sealse looma- ja linnuriigiga, aga mind kui etnoloogi ja ajaloolast huvitasid muidugi ka kohalikud rahvad, ühiskondlik elu ja minevik. Minu mälu töötab nagu lehma seedimine. Reisil ahmin muljed kiiruga sisse ja hiljem kodus siis tasapisi mäletsen. Võõrsil ringi liikudes pole pahatihti aega ega energiat süveneda ja asju lähemalt uurida. Üritad nähtu, kuuldu ja kogetu operatiivselt ära salvestada, pildistada ja kirja panna. Küll hiljem on aega juurelda, aru saada ja settida lasta. Niisiis reisin ma justkui kaks korda. Algul päriselt ja mõnevõrra pealiskaudselt, hiljem uuesti oma töölaua taga märkmeid lahti kirjutades, pilte vaadates ja lisainfot hankides. Ma ei saa enne rahu, kui valmib enam-vähem korrastatud reisikirjeldus. Alles seejärel võin reisi lõpetatuks lugeda, nii-öelda riulisse tõsta ja uute sihtide peale mõtlema hakata.

Raamat pealkirjaga „Reisid Lõuna-Aafrikas“ on eesti keeles juba olemas, autoriks David Livingstone. Aga see pole kuulsa Aafrika-uurija teose originaaltiitli täpne tõlge, vaid selle mugandatud variant.¹ „Misjonäri reisid ja uuringud“ ilmselt ei sobinud ateistlikusse nõukogude aega. Minu raamatu pealkirjas tähendab

¹ David Livingstone'i raamatu „Missionary Travels and Researches in South Africa“ (London 1857) avaldas Eesti Riiklik Kirjastus sarjas „Maailm ja mõnda“ (1961). Tõlkijaks oli L. Parašin.

Lõuna-Aafrika kultuuripiirkonda, mitte riiki. Lõuna-Aafrika Vabariigis pole ma käinud, seal pole kahjuks turvaline ringi liikuda. Hollandi väljarändajatest alguse saanud valge Lõuna-Aafrika on aga viimaste sajandite jooksul olulisel määral vorminud kogu kontinendi lõunaosa ajaloolist arengut. Selle mõju ulatub kaugemale üle samanimelise vabariigi piiride, sealhulgas Sambia ja Namiibiasse. Sambia ühiskonnakorralduses on Briti pärand ja eeskujud tänaseni selgelt jälgitavad ning paljud buurikeelsed terminid üldiselt kasutusel. Namiibia oli enamiku 20. sajandist Lõuna-Aafrika osa ning buuri keelt räägib seal emakeelena kaugelt enam inimesi kui inglise keelt. Viimane on muide nii Sambia kui Namiibias ain-saks riigikeeleks. Niisiis kuuluvad mõlemad maad, kõrvuti Malawi, Zimbabwe, Botswana, Svaasimaa ja Lesothoga, tahes-tahmata sellesse laiemasse briti-buuri Lõuna-Aafrikasse, mis alles 20. sajandi teisel poolel iseseisvateks Musta Aafrika riikideks jagunes.

Niisiis reisid Lõuna-Aafrikas, ja mitte üksnes ruumis, vaid ka ajas. Ma leian nimelt, et ühegi maa kaasaegset olukorda pole võimalik mõista tundmata selle minevikku. Reise ette valmistades jõudu mööda muudugi uurisin külastatavate riikide ajalugu. Aga kui maa on veel võõras, jääb selle möödanik kuidagi kaugeks ja abstraktseks. Pole veel isiklike muljeid ja kogemusi, mille külge loetud infot haakida ning omandatud teadmine kipub kergesti hajuma. Pärast reisi saad asjadest juba märksa paremini aru. Tekib huvi. Nii võtsingi ette rea ekskursse lõunapoolse Aafrika minevikku. Kui algul tundus, et ega seal näiteks Etioopiaga võrreldes erilist ajalugu polegi, siis süvenedes osutus see ikkagi päris põnevaks. Mis ma enda tarbeks välja uurisin, sai peatükkideks korrastatud ja reisikirjeldusse pikitud. Need lõigud peaks kokkuvõttes andma esmase ülevaate nii Sambia, Namiibia kui ka kogu laiema Lõuna-Aafrika ajaloost. Luge-mata jätta ma neid küll ei soovitaks. ☺

I OSA

SAMBESI KALLASTEL

Ärkan viie paiku, nagu meil oli Aafrikas harjumuseks saanud. Seal hakkas veerand kuuest valgeks minema, kodus on aga veel kott-pime. Külm vihm krõbiseb tuulega vastu aknaplekki, kraadiklaas küünib napilt üle nulli. Kui nädala eest Tallinnas maandusime, oli lumi maas ja kaks kraadi külma. Aga novembrikuine lumi ei jää tavaliselt püsima ja ära sulas ta sellelgi korral, jättes endast maha pimedada pori ja vettinud pruunid lehed.

Sambias oli soe. Tegelikult liigagi soe. Üle 30 kraadi kindlasti. Vahel vist ka üle 40. Aga nüüd paistab see juba hüvena, mida taga igatseda. Oli valgus ja päikeselöösk, oranžilt lõõmavad leekpuud, bantude tumepruun nahk, värviküllased linnud, elevantid, gnuud ja impalad. Oli kuivaperioodi lõpp ja esimesed vihmahood – lõunapoolkerale saabuv kevad.

Tunnen, et on aeg hakata märkmeid korrastama, oma reisi kirjutuslaua taga uuesti läbi elama. Seltskonna suuruseks kujunes seekord 11 inimest – kuus meest ja viis naist. Osaga neist olin varemgi koos rännanud, sealhulgas Etioopias, teisi aga eriti ei tundnud ja üht polnud näinudki. Isikuks, kes kogu seda kampa sidus, oli Leho, kes aga hoidus võtmast aktiivset juhirolli. Minu arvates oli rahvast liiga palju. Üksinda reisimisel on omad eelised, aga võõrasse Aafrika riiki ma esimesel korral üksi ei kipu. Ideaalne seltskonna suurus on minu meelest neli inimest, kaks paari, üks autotäis. Sambia suurte rahvusparkide kõrvalistel aladel soovitatakse siiski liikuda vähemalt

kahe autoga. Et oleks abi ja väljapääs, kui masinatega midagi juhtub. Meid aga kogunes lõpuks kolme auto jagu – terve kolonn! Ka ühe valge maasturiga on pisut piinlik kuskil külavahel kinni pidada ja neegrite eluasemeid uudistama hakata. Kolmest autost koosnev ekskursioon tundus täiesti absurdsena. Ja kuidas me hakkame omavahel läbi saama? Polnud eriti tõenäoline, et kolmeks nädalaks kokku tulnud suures ja heterogeenses kambas peituv pingete ja tülide potentsiaal ei realiseeru. Kuid ärgem rutakem sündmuste käigust ette.

Reisiplaane sai tehtud päris pikalt ja muudetud korduvalt. Soovid olid suured ja erinevad ega sobitunud hästi kokku. Leho ja paljud teised tahtsid keskenduda eeskätt linnu- ja loomariigile ning külastada erinevaid rahvusparke. Mina ja veel paar osalejat soovisime näha ka kohalikku ühiskondlikku elu, sealhulgas Barotsemaa kuningriiki riigi lääneservas ning olime selle nimel valmis mõnest looduspargist loobuma. Sambia on paras lahmakas, suurem kui Saksamaa ja Poola kokku. Vahemaad on seal pikad, teed osalt kehvad ja aeganõudvad. Kolme nädalaga igale poole ei jõua. Ühesõnaga, tuli teha valikuid ja kompromisse. Algul kaalutud Lõuna- ja Põhja-Luangwa ning Kasanke rahvusparkidest otsustasime logistilisi asjaolusid vaagides loobuda. Alam-Sambesi ja Kafue kaitseala kõrvale kerkis hoopis Liuwa, mis paratamatult eeldas ka Barotsemaa külastamist. Aga lõpuni hea ei saanud see plaan mu meelest ikkagi. Pistas, et enne Liuwat kipub meil aega nappima ning pärast üle jääma.

Hea meel oli tavaelust mõneks ajaks minema pääseda. Suhteliselt pikk ja soe sügis sai oktoobri teiseks pooleks läbi ning hommikuti tuli juba autoakendelt jääd kaapida. Töö juures valitses paras hullumaja ja naisega olid ka suhted kuidagi jahedad. Reisi ootamatu ärajäämine olnuks ränk pettumus. Ma võin üsna agressiivseks muutuda, kui mult tahetakse võtta maiuspala, mille olen enda jaoks kõrvale pannud.

SAABUMINE LUSAKASSE

Kui me Lusaka lennuväljal maandume, on paraadrivistus juba lõppemas. Sambia sai iseseisvaks 24. oktoobril 1964 ja täna tähistatakse selle 52. aastapäeva. Uganda president Yoweri Museweni on külastamas oma Sambia ametivenda Edgar C. Lungut ja pöördub parajasti tagasi koju. Taevast on kergelt pilves, soojakraade 33. Viisa saab piirilt ja üsna kiirelt. *Single entry* – 50 USD. Rahavahetuse saba edeneb märksa loiumalt. Katrin vahetab meile kamba peale veidi kohalikku raha. Ühe euro eest saab umbes kümme kvatšat, dollari eest veidi vähem.

Väiksemapoolse lennujaama esine on üllatavalt rahulik. Ei mingit tülitamist ja pealetükkivat taksopakkumist nagu New Delhis või Addis Abebas. Rahva hulgas hakkab silma küllalt palju moslemeid oma rätide, rumm-mütside ja vabalt langevate avarate heledate üripidega. Seletuseks ilmselt asjaolu, et me saabume Dubai kaudu. Sambias on moslemikogukond täiesti olemas, ent nad moodustavad vaid ühe protsendi rahvastikust, seega märksa vähem kui näiteks Prantsusmaal. Siinsed islamiusulised on üsna heledanahalised, ilmselt araabia päritolu, ning tegevad põhiliselt kaubanduses. Küllap käisid ärireisil või naasevad palverännakult. Paistab, et põhiliselt on vastu tulnud ühele auväärt patriarhile, keda kõik järjest tervitama tõttavad.

Meil on vastas Anita ja tema abimehed Natwange Backpackersist, kuhu ööbima suundume. Topime end väikebussi ja sõiduautosse

ning võtame suuna Lusakale. Esmamuljed – päikesest kõrbenud linnatagune jäätmaa, kulupõlengud, kidurad puud. Mida teha savannitulekahju korral? Tuleb pugeda surnud elevanti perse!

Natwange Backpackers osutub kenaks väikeseks valduseks vaikeses põhjapoolses äärelinnas. Madalad ühekorruselised hooned, väike ujumisbassein, lamamistoolid, võrkkiiged ja grillimisnurk. Troopilised puud, ornitoloogide rõõmuks ringi sõeluvad linnud ja väikesed külmad Mosi õlle pudelid. Kogu seda oaasi ümbritseb turvaliselt kõrge kivimüür, hari kindlustatud klaasikildude ja vististi elektrifitseeritud traatidega. Sisse pääseb suurest metallväravast, mille valvur seestpoolt avab. Öiste tänavate ohutusest see kõik ei kõnele ja ka Bradi Sambia reisi juht (2016) väidab, et Lusakas „ööselt ringi jalutamine on rumalus ja potentsiaalselt ohtlik“. Otsustame siiski välja sööma minna, ehkki juba pimeneb. Läheme jala, sest Anita ütles, et kaubanduskeskus Arcades pole kaugel ning seal leidub igasuguseid söögikohti.

Kõnniteid ja tänavavalgustust pole ning jalutuskäik mööda konarlikke ja tolmuseid teeservi kujuneb oodatust pikemaks. Õnneks taipasime kamba peale paar pealampi ühes võtta. Prahi põletamise suits, mõned kätte juhtunud materjalist püstitatud kõverikud müügiletid, paar napilt valgustatud putkat, tumedad inimkogud teeäärsete puude all. Osale meist on see esmane kokkupuude Aafrika suurlinnaga. Loodetavasti mitte liiga pelutav. Tülitamist on õnneks vähe, vaid üks purjus mehike kleebib end meie rongkäigule mõneks ajaks külge ja üritab juttu teha.

Arcadesini me välja ei jõuagi. Enne jääb teele üks müüri taha varjunud avar aiarestoran ja me otsustame sisse pöörata. Toidud on valdavalt indiapärased ja üsna head. Minu roog kannab nime *mutton balti gosh*. Sambias, eeskätt suuremates linnades, on väike, kuid üsna jõukas ja nähtav India kogukond, mis sai alguse juba Briti impeeriumi päevil, kui tööjõudu ühest kolooniast teise liigutati.

Indialased, nagu moslemidki, tegelevad põhiliselt äriga ja India köök on Sambias laialt levinud. Tavalisemateks laagerõlledeks, millega seda alla loputada, on Mosi ja Castle.

Selle esimese öö magame Margusega dormitooriumis. Ülemisel naryl, sääsevõrgu varjus on üsna umbne, ehkki laes rippuv tiivik töötab. Õhk tundub väga kuiv ning hommikuks on nägu paks ja nina kinni. Reisiväsimus alustab kogunemist. Ärkan varsti pärast kuut ja tõusen enne teisi, et hommikusel aias rahulikult märkmeid teha.

Sambia asub tükk maad lõuna pool ekvaatorit ja siin ei lähe valgeks ja pimedaks sugugi nii ruttu kui kinosaaalis. On olemas nii koidu- kui ka hämarikuae, mil päike pole veel saavutanud oma täit võimsust või on juba ära vajunud, ning need on meiesugusele meeldivad, leebelt soojad tunnid.

Hommikusöögiks saab tellida erineval moel praetud mune. Sinna juurde käib röstsai ja konservdžemm, tootjaks Lõuna-Aafrika firma Rhodes Quality (puu- ja köögiviljakonservid, asutatud 1896). Mind üllatab, et maal, mida enne iseseisvumist nimetati selle koloniseerimise peamise initsiaatori Cecil Rhodesi auks Põhja-Rodeesiaks, toimib tema nimi endiselt kvaliteedimärgina.

Varsti pärast hommikueinet toob asjalik must mees Winston meile ükshaaval kolm valget maasturit, pikkadeks automatkadeks spetsiaalselt ümberehitatud Toyota Hiluxid Livingstone'is paiknevalt autorendifirmalt Hemingways. Masinad on hästi läbimõeldult varustatud kõige laagrieluks vajalikuga alates lusikatest-kahvlitest kuni magamiskottide ja linadeni. Iga auto katusel on kaks üsna kiiresti püstitatavat katusetelki, kumbki mõeldud kahele inimesele. Kui kõik kolm autot on kohal, näitab Winston ette, kuidas neid kasutada. Seejärel vormistame paberid ja võime sõitma minna. Maksma läheb see meile kokku 6900 dollarit. Raha kandsime juba Eestist üle. Lisaks tuleb muidugi osta veel kütus.

Esimese asjana sõidame Arcadesi raha vahetama ja reisimoona varuma. Sambias on Briti pärandina nii-öelda valepidi liiklus, kuid õnneks leidub meie seas küllalt kogemustega juhte, kes on valmis rooli istuma ja Lusaka liikluskeerisesse sööstma.

Pangas läheb meil julgelt üle tunni. Üheteistkümnest inimesest piisab, et moodustada saba, ja lisaks meile on seal teisigi kliente. Valuutavahetus on paljudes Aafrika riikides tähtis toiming, mis eeldab isikut tõendavat dokumenti ja hulka paberitööd. Sambias laabub see isegi suhteliselt hõlpsalt, aga teatud aastakäikude dollareid ei taheta siingi. Pangapersonal on vastutulelik ja otsib lahendusi, ent kõik võtab paratamatult aega. Õnneks on pangasaalid konditioneeritud ning saab isegi külma vett, kui just topsid otsa ei löpe.

Kaubanduskeskuse parkimisplats hõõgub juba lõunasest kuumusest, kui pangast välja saame. Otsustatakse, et töö jätkub sektionides. Kes läheb autosid tankima, kes kohalikku telefonikaarti otsima. Meie Margusega läheme sööma. Mereandidega riisiroa ja pooleliitrise Sprite'i eest kasseeritakse mult lihtsas plastlaudadega sööklas 56 kvatšat. Tuleb välja, et Sambias, vähemalt pealinna *mall*'ides, pole hinnad sugugi odavad.

Edasi osalen toidu, õlle ja vee varumisel SPARis ning lähen siis Hannes K., Leho ja Theaga otsima konverterit, mille abil me autos oma mitmesuguseid elektroonilisi seadmeid laadida saaks. See kujuneb tunde kestvaks retkeks mööda erinevaid kaubanduskeskusi, ehitus-, auto- ja matkapoode, mis oma suuruse ning kaubavalikuga ei jää kuidagi alla meie vastavatele asutustele. Etioopiaga võrreldes on Sambia jõukas riik ja külastatud paigus on see ilmsem kui kuskil mujal. Prisked ja hästi rietatud neegrid, naiste peas läikimas fantastiliselt keerulised mustad patsid, sealhulgas ka kunstlikud. Enesekindlad ja rahulolevad moslemi kaupmehed, kõhud avarate hõlstide all kummis. Aga ka lühikesed ja kõhetud parklavalvurid, kes klientide autodel silma peal hoiavad, kuniks omanikud ostlevad.

Lõputult uudishimulik, ent valikulise mäluga Hannes omandab visa kordamisega uue sõna: steatopüügia. Mulle on see sõna meelde jäänud nõukaaegsest pruunist ENEst. Artiklil on piltki juures. Omaaegse teatmeteose andmeil on steatopüügia, maakeeli rasvtuharus ehk „alusnaha rasvkoe rohkus inimese tuharail (tuharalihaste piirkonnas), mistõttu need ulatuvad selja suhtes tunduvalt tahapoole. Omane bušmaneile ja hotentottidele ning mõnele teiselegi negriid-sele Lõuna-Aafrika rahvale“. Lusakas võib seda tõesti tähele panna. Huvitav on see selles mõttes, et viitab maa varasemate asukate sanide (tsitaadis vanamoodsalt bušmanid) assimileerimisele hiljem saabunud bantu rahvaste poolt. Teine selle väikesekasvulise ja suhteliselt heledanahalise algrahvaga seostatav rassitunnus, mida siin üsna sageli silmata võib, on juuste kasvamine pesitsi, nagu nukkudel. Tänapäeva Sambias sani keeli enam ei kõnelda, küll aga räägitakse neid Botswana, Namiibia ja Lõuna-Aafrika Vabariigi kõrvalistel kõrbealadel.

Great East Road, Manda Hill, Rhodes Park, Addis Ababa Drive, Chikwa Road, Independence Avenue, Woodlands, Chindo Road, Leopard Hill Road, Los Angeles Boulevard, Haile Selassie Avenue. Nende kaunikõlaliste ja suurejooneliste nimede taga võib aimata britiliku taustaga Aafrika metropoli, sekka ka iseseisvumisel eeskujuks olnud Etioopiat. Istun ees Hannese kõrval ja juhatan tema tahvelarvutis oleva kaardi abil teed. Linn on madal ja laiail suurel maa-alal. Ruumi jätkub, milleks kõrgustesse pürgida. Kesklinna laiu tänavaid ääristavad õitsvate leekpuude read. Mööda vilksatab päris esinduslikke hooneid ning kõrgetest kivimüüridest ja metalltaradest piiratud parke. Autosõit liidab need pildid filmisarnaseks tihendatud tervikuks, loob mulje, mis lähemal vaatamisel laguneb argisteks ja tolmusteks stseenideks. Domineerivaks tooniks on leekpuude, savika pinnase ja loojangu oranž. Sellele sekundeerib

mõne puu lehestiku tumeroheline. Nähtud värvid toovad silma ette Sambia lipu, mis minu meelest on päris ilus.

Suurematel ristmikel sõeluvad fooride sunnil peatunud autode vahel tänavakaubitsejad ja pakuvad akna kaudu kõikvõimalikku tavaari alates puu- ja köögiviljadest ning lõpetades elektrijuhtmete, peldikupaberi ja harjadega. Äkki teeb *mister* töölt koju sõites spon-taanse ostu ja laseb abikaasa rõõmuks endale autosse tõsta kolme meetri pikkuse vaibarulli? Ei kõla eriti usutavalt, aga millegipärast nad seal seisavad. Paar CD-d kohaliku muusikaga Hannes peaaegu ostabki, aga siis saab juba edasi sõita. Konverteid ei paku keegi, kuigi me küsime. Järgmisel päeval on ehk neidki.

Kokkuvõttes sõidame pool linna läbi ja käime neljas-viies poes, ent pakutavad konverterid muutuvad aina suuremaks ja kallimaks. Viimaks läheme tagasi ühte matkatarvete kauplusesse East Parkis. Õhtu on juba käes ja pood suletud, kuid Hannesel on hoog sees, ta astub naabrite juurde sisse ja laseb neil usuvennast habemiku taas kohale kutsuda. Mees pole õnneks kaugel ning tuleb ja lasebki meid uuesti sisse. Asja lähemalt uurides selgub siiski, et see riista-puu meile hästi ei sobi. Peremees ei pane pahaks ja jätab sõbrali-kult hüvasti. Konverter jääbki ostmata ja me saame lahedalt läbi ka sellela.

Umbes kella kuuest läheb pimedaks ning me naaseme oma kind-lustatud varjupaika. Teised on juba ammu tagasi ja Peeter mässab grilliga. Grillimist nimetatakse Sambias buuripäraselt *braai* ja üldse puhuvad siin selles vallas afrikaanikeelse Lõuna-Aafrika tuuled.² Arcades sisaldab muuseas väga esinduslikku Zambeefi lihapoodi, mis pakub korralikku valikut loomalihatükke ja hollandihõnguliste

² Buurid (hollandi k *boer* – talupoeg) ehk afrikandrid on 17.–18. sajandil Lõuna-Aafri-kasse asunud hollandi kolonistide ning nende hulka sulandunud prantslaste (hugenot-tide) ja sakslaste järeltulijad, kes kõnelevad hollandi keelest võrsunud afrikaani (buuri) keelt. Neist südikaist ja sitketest, aga sageli ka toorestest ja julmadest tegelastest tuleb raamatus veel korduvalt juttu.

nimetustega grillvorste – *dry wors*, *boerwors* ja nii edasi. Ka kogu Lõuna-Aafrikas tuntud kuivatatud looma- ja ulukiliha *biltong*'i nimetus tuleb afrikaani keelest. Vorstid on head, tihedad ja lihased, ehk veidi liialt soolased. Peeter ei väsi neid kiitmast, nagu ka kohalikku puusütt, mis põlevat hoopis kauem ja kuumemalt kui selle Eesti liigikaaslane. Ka pärast üheksat on õues veel palav. Paljaid jalgu ründavad sääsed sunnivad varakult tuppa voodisse.

BANTUD TULEVAD

Praeguse Sambia ja naaberalade esimesteks nüüdisinimestest asukateks olid teadaolevalt sanid, vanamoodsama nimega bušmanid ehk võsainimesed (hollandi k *Boschjesmens*, buuri k *Boesmans*). Suhteliselt väikest kasvu ja heleda nahaga korilased ja kütid kasutasid puust, luust ja kivist tööriistu, sealhulgas oda, vibu ja nooli. Nende pisikesed poolrändlevad kogukonnad asustasid hõredalt tohutut territooriumi.

See õnnis ajaloota aeg kestis aastatuhandeid ja lõppes arvatavasti miljalgi meie ajaarvamise alguse paiku, kui põhjakaarest hakkas saabuma senistest märksa pikemaid ja tumedanahalisi inimesi, kes kõnelesid bantu keeli. Uued asukad mõistsid põldu harida, kariloomi pidada ning rauast tööriistu ja relvi kasutada. Viljelev majandus võimaldab teatavasti samal maa-alal ära toita kordades suurema rahvastiku kui anastav majandus ehk jahipidamine, kalapüük ja korilus. Lisaks andsid tulnukatele eelise rauast sõjariistad. Nii surutigi varasem elanikkond kõrvale, hävitati või assimileeriti. Osa sanidest jäi siiski püsima põllumajanduseks sobimatutel soosaladel ja jõeluhtadel, tegeles seal kalapüügiga ning vahetas oma saaki bantudest põlluharijate ja karjakasvatajatega. Suhe polnud kaugeltki sümmeetriline, bantud olid selgelt tugevam pool ning vaatasid ühiskonna ääremaile tõrjutud sanidele ülalt alla. Sanid loobusid pikapeale oma algsest emakeelest ja hakkasid kõnelema ümbritsevaid bantu keeli.

Bantud ei saabunud korraga, vaid ebakorrapäraste lainetena. See oli pikaajaline protsess, mis kestis kokku pea kaks tuhat aastat. Varasemad sisserändajad tulid arvatavasti suhteliselt väikeste rühmadena. Hiljem liiguti

suuremate hõimudena, mida sageli tunti pealiku nime järgi ning mis võisid juhi surres ja võimusuhete muutudes üsna kiiresti ümber grupeeruda ja elukohta vahetada. Pilt oli dünaamiline ning tollaste inimeste seostamine tänapäeval tuntud rahvastega on riskantne, eriti kui üritada kiigata kauge-masse minevikku. Omaaegsetele rahvasterännetele heidab valgust ühelt poolt arheoloogia, eeskätt erinevad keraamikatüübid, mida seostatakse mõne etnilise rühmaga. Üht-teist võib järeldada ka meieni ulatunud suulise traditsioonist.

Arvatakse, et esimeste hulgas jõudsid kohale tongad, kes seadsid end sisse praeguse Sambia lõunaosas, Tonga platool ning selle ümbruses. Nad elasid algul väikeste kogukondadena ning suuri pealikuid neil polnud. Maaharimisel võeti kasutusele *chitemene* süsteem, mis tähendab metsamaa (*miombo*) väheviljaka mulla väetamist seal kasvanud puude tuhaga. Samasugust alepõletust harrastatakse Sambias tänaseni.

Vaske õpiti hiljem Vasevööndina (Copperbelt) tuntuks saanud piirkonnas töötlemata juba I aastatuhande teisel poolel. Toimus väikesemahuline kaubandus, naabritega vahetati erinevaid metallitooteid, soola, kaurikarpe ja muud. II aastatuhande esimestel sajanditel kaubavahetus järk-järgult laienes. Mõned jõulisemad isikud ja perekonnad haarasid endale kaubanduses juhtrolli ja said sellest enam kasu. Hinnaliseks peetud haruldased kaubad tähendasid jõukust ja prestiiži, mis võimaldasid koondada rohkem relvastatud mehi, kelle abil kontrollida kauplemiskohti ja kaubateid ning kaitsta oma huve naabritega tekkivates kokkupõrgetes. Esile kerkisid võimsad pealikud ning senistel väikestel kogukondadel tuli koonduda suuremateks klannideks ja hõimudeks, sest sel moel suudeti endi eest paremini seista. Nõrgemaid varitses oht saada orjaks.

Alates 14. sajandi lõpust aitasid Sambia alal kaubandust elavdada Aafrika idaranniku islamiusuliste linnade suahiili ja araabia kaupmehed. Olulise kauplemiskohana kerkis tollal esile Ingombe llede mitte kaugel paigast, kus Kafue jõgi Sambesisse suubub. Sealtkaudu liikus India ookeani rannikule lõuna pool paikneva Monomotapa (Mwenemutapa) riigi kaevandustest

Katanga rist ehk handa on võrdhaardse risti kujuline vasekang, mis oli kasutusel maksevahendina. Royal Museum for Central Africa, CC Lionel Allorge / Wikimedia Commons

pärinev kuld ning Vasevööndi vask. Viimast on leitud standardsete, Püha Andrease risti kujuliste kangidena, mis võisid olla kasutusel rahana. Lisaks vandel, orjad, raud ja sool. Vastutasuks saadi rannikult relvi, erinevaid rõivaid ja kangaid, keraamikat, klaashelmeid, merikarpe... Kaubasidemed ulatusid üle mere Lähis-Ida ja Indiani.

16.–18. sajandil saabusid uued asukad Sambia alale põhiliselt praeguse Kongo DV lõunaosast, kus tollal eksisteeris Luba riik, ning mõnevõrra ka idast, praegusest Malawist ja Põhja-Mosambiigist. Nende seas olid nsengad, chewad, tumbukad, bisad, bembad ja teised praegusaja Sambia kirde- ja ida-osa rahvad, kes leidsid oma arvukate pealike juhtimisel endile uue elupaiga.

Hilisema Sambia loodeossa rändasid arvatavasti 18. sajandil põhja poolt Lunda riigist chokwed, luvalad, lundad ja kaoned. Barotse kuningriigi rajanud luid (luyanad) tulid tõenäoliselt samast kandist, aga ilmselt vähemasti sajand varem.

17. sajandi algul võtsid Ida-Aafrika rannikul kanda kinnitanud portugalased sisemaale suunduvad kaubateed moslemitelt üle ja hakkasid sealt ise